

инвариантные фрагменты и модули. Фразообразовательное моделирование должно пониматься в данном случае не как установление инвариантных закономерностей фразеологизации, а как экспликация всех (в том числе и неповторимо индивидуальных) признаков, представлений и ассоциаций, участвующих в образовании данного фразеологизма. При этом следует различать этимологически-диахроническое моделирование, восстанавливающее реальные процессы фразообразования, и синхроническое моделирование, ориентированное на живую внутреннюю форму. В связи с индивидуальной версией фразообразовательного моделирования предлагается, кроме всего вышесказанного, учитывать также различия между первичной и вторичной фразеологизацией, так как вторичная фразеологизация содержит, по крайней мере, на один шаг больше, чем первичная. Помимо этого предлагается учитывать и специфику деривационной базы фразообразования, а также тип смысловой модификации (прежде всего, метафора или метонимия). Предлагаемый дифференцированный подход к фразообразовательному моделированию в зависимости от исследовательских задач позволит, по мнению Д.О.Добровольского, в значительной степени преодолеть то сопротивление языкового материала, с которым сталкиваются исследователи языка, занимаю-

щиеся практической рубрикой фразеологии [2, 96].

1. Гвоздарев Ю.А. Основы русского фразообразования. – Ростов: Изд-во Ростовского университета, 1977.
2. Добровольский Д. О. Образная составляющая в семантике идиом/Д.О. Добровольский // Вопросы языкознания. – 1996. – № 1.
3. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. – М.: Просвещение, 1978.
4. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1996.
5. Мокиенко В.М. Славянская фразеология. – М.: Высшая школа, 1980.
6. Назарян А.Г. Фразеология современного французского языка. – М.: Высшая школа, 1987.
7. Потебня А.А. Символ и миф в народной культуре. – М., 2000.
8. Райхштейн А.Д. Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии. – М.: Высшая школа, 1980.
9. Телия В.Н. Что такое фразеология. – М.: Наука, 1966.
10. Черданцева Т.З. Метафора и символ во фразеологических единицах//Метафора в языке и тексте. –М., 1988.
11. Чернышева И.И. Фразеология современного немецкого языка. – М.: Высшая школа, 1970.
12. Шенк Р., Бирнбаум Л., Мей Дж. К интеграции семантики и прагматики // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс. – Вып. 24, 1989.
13. Fleischer W. Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache. – Leipzig, 1982.

Мақалада идиомалардың ішкі формасы және олардың уәжделуінің ұлттық-мәдени ерекшелігі қарастырылған.

Г. Ж. Садуахасова

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ПЫСЫҚТАУЫШ ЖАЙЫЛМАЛАНДЫРҒЫШТАР

Тұрлаусыз мүшелер ішінен сөйлемнің формалдық құрылымын жайылмаландыруда, сол арқылы оның жалпы семантикасын кеңейтуде алдыңғы орында тұратын толықтауыштан кейінгі мүше – пысықтауыш. Бұл сөйлем мүшесінің сөйлем құрамында жиі қолданылуы оның мағыналық жағынан алуан түрлі болуымен байланысты. А. Байтұрсынов: «Пысықтауыш сөздер деп амал пысықтау үшін айтылатын сөздерді айтамыз. Сөйлем ішінде нәрсенің амалын көрсететін сөз – баяндауыш. Сондықтан пысықтауыш сөздер баяндауышты пысықтайтын сөздер болып шығады», – дей келіп, ғалым пысықтауыштың бес түрін (мезгіл, мекен, сын,

себеп, мақсат) атап көрсетеді [1, 282-285]. Міне осы бес түрлі пысықтауыш қазірге дейінгі қазақ грамматикаларында аталып келеді және осы түрде арнайы зерттеу нысандарына да айналған.

Осындай зерттеулердің нәтижесінде пысықтауыштардың басқа тұрлаусыз мүшелерге ұқсас жақтары мен олардан ерекшелендіретін белгілері нақты айқындалған. Ондай ерекшеліктерді жинастыра келе былай жіктеп көрсетуге болады:

- пысықтауыштың қызметтік жағынан анықтауышқа ұқсастығы бар: пысықтауыш мүше қимыл-әрекеттің белгісін, орындалу сапасын білдірсе, анықтауыш заттың әр алуан

сапасын, меншіктілік-тәндік қатынаста болуын білдіреді;

- пысықтауыштың толықтауышпен формалық жағынан ғана (барыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктерінде келуі, етістікке менгерілуі) ұқсастығы болмаса, мағыналық жағынан әр басқа;

- пысықтауыш та басқа тұрлаусыз мүшелер тәрізді сөйлемді жайылмаландырушы мүше болып табылады;

- пысықтауыш үнемі етістік баяндауышқа немесе етістіктен болған сөз таптарына қатысты болады;

- пысықтауыш қызметінде үстеулер, үстеу мәндес есімдер, сапалық есімдер және мекендік, мезгілдік, мақсаттық, амалдық мағыналарда жұмсалатын септеулі зат есімдер жұмсалады.

Орыс ғалымдарының көрсетуінше, пысықтауыштың сөйлемді жайылмаландырудағы толықтауыш пен анықтауыш мүшелерден басты ерекшелігі оның детерминанттық қызметте жиі қолданылуы болып табылады [2, 547]. Нақтырақ айтқанда, олардың сөйлемде берілетін хабарды мағыналық-мазмұндық жағынан жайылмаландыруға бейім келетіні. Мұның өзі – берілетін хабардың мағынасы баяншының еркіне сай субъективтік көзқараспен толықтырылады деген сөз.

Әдетте, пысықтауыштар етістік баяндауыштардың алдынан тіркесіп, солармен грамматикалық та, мағыналық қатынаста болады. Бұлай тіркесу хабардың ерекшелігіне қарай әр түрлі ыңғайда болады [3, 43]. Мысалы, басқа тұрлаусыз мүшелермен қабаттаспай, сөйлемнің предикативтік құрылымына тек бір немесе бірнеше пысықтауыш мүше қатысады және олар бірде сөйлемнің тема бөлігінде болса, бірде рема бөлігінде, ал кейде екеуі бірдей рема бөлігінде бола береді. Пысықтауыштың бұл қасиеті, әрине, баяншының танымдық ерекшелігі белгілеген хабардың мазмұнына байланысты болады. Мысалы: 1. *Мұнара үделі уақытта бітті* (Ж.Д.). 2. *Үшеуі де үнсіз отырып қалды* (Ж.Д.). 3. *Біз хал-жағдайыңызды білгелі келдік* (С.Мұқ.). 4. *Дастархан басында жалғыз өзі қалыпты* (Р.М.). Осы төрт сөйлемнің ішінде бір-бірден пысықтауыш мүше бар. Алғашқы сөйлемдегі пысықтауыш (*үделі*) мезгілдік мағынаны, келесі сөйлемдегі пысықтауыш (*үнсіз*) амалдық мағынаны, үшінші сөйлемдегі пысықтауыш (*көмекші бол*) себептік мағынаны, соңғы сөйлемдегі пысықтауыш (*дастархан басында*) мекендік мағынаны білдіреді.

Құрылымдық жағынан алғанда сөйлемнің барлығы да бастауыш пен баяндауыштың

қатынасынан тұратын, пысықтауыш мүшесіз де сөйлемдік дәрежедегі сөйлемдер (*Мұнара бітті. Үшеуі де отырып қалды. Жалғыз өзі қалыпты. (Мен) келдім.*). Алайда, пысықтауыш мүшелердің қай-қайсысының да хабардың мағыналық құрылымы үшін аса қажеттігі байқалады. Бұл қажеттілік, негізінен, баяндауыштың мағынасынан туындайды. Мысалы, *біту* етістігі қандай да бір атқарылған іс-әрекетке қатысты айтылады, соның аяқталғанын білдіреді. Ал істің орындалуы қандай да бір уақыт шегінде өтеді. Сөйлеуші немесе баяншы алдына мұнараның жай ғана біткенін, яғни, іс-әрекеттің орындалғанын ғана емес, оның келісілген уақыт ішінде біткенін жеткізу мақсатын қойған. Сондықтан, сөйлем ішіндегі пысықтауыш әлсіз де болса баяндауышпен грамматикалық жағынан байланыса отырып (менгеру), біріншіден, сөйлемнің рема бөлігінің құрылымын кеңейтуге (уәделі уақытта бітті), екіншіден, сол арқылы сөйлемнің мағыналық жағынан жайылмалануына септігін тигізіп тұр. Хабарды қабылдаушы да осы арқылы толық мәлімет алады. Егер сөйлем бастауыш пен баяндауыштың қатынасына ғана құрылған болса, қабылдаушыда *қашан?* деген сұрақтың туындары әбден мүмкін болар еді де, баяншы оған жауап беруге тура келер еді, тағы бір сөйлем құрастырылар еді. Баяншы осыны ескере отырып, қабылдаушыда күмән, сұрақ туғызырлық жағдай туындамас үшін сөйлем құрамына мезгілдік мағынадағы сөзді енгізуді дұрыс деп табады.

Сондай-ақ, екінші сөйлемнің де мазмұны субъектілердің қимыл-әрекет қалпының қандай сипатта болғанын, яғни отырып қалу әрекетінің қалай болса, солай емес, үнсіз болғанын білдіру арқылы субъектінің психологиялық сипатын аңғартып тұр. Баяншы хабарының басты мақсаты да осы.

Үшінші сөйлемде мақсат пысықтауыштың (*хал-жағдайыңызды білгелі*) баяндауыш алдынан берілуі субъекті қимылының белгілі бір мақсатпен болғанын нақты көрсету талабынан туған. Егер бұл пысықтауыш болмаса, келу қимылының мақсаты анықталмас еді. Осы тұрлаусыз мүшенің баяндауышпен синтаксистік байланысқа түсуі (қабысу) баяндауыштың да, сол арқылы сөйлемнің де мазмұндық жағынан жайылмалануына басты себеп болып тұр.

Бұл үш сөйлемдегі пысықтауыштардың рема құрамында болып, баяндауышпен тығыз байланыста болуы әрі екпінді қабылдауы оларды әмбебап мүшелер қызметінде болуға жағдай жасаған.

Соңғы сөйлемде баяншы субъектінің басқа субъектілерден ажырап жалғыз қалу орнын көрсету арқылы оқырманның психологиясына әсер етіп, оның себебін білуге ынтықтырады, қызықтырады. Егер сөйлемді бастауыш пен баяндауыштың ғана қатысынан құрылған түрде берсе (*жалғыз өзі қалыпты*), оқырман одан ештеме ұқпас еді. Ал мекен пысықтауыш (*дастархан басында*) қосылғаннан кейін, осыдан сәл бұрын дастархан басында бірнеше кісі болғанын, бірақ сәлден кейін қимыл иесінің жалғыз қалғанын біледі де, басқалардың неге кеткенін, мына кісінің неге жалғыз қалғанын білуге деген ынтасы пайда болады. Оқырман осы сұрағына жауап табу мақсатында мәтінді одан ары оқуға кіріседі.

Әдетте, орыс ғалымдары детерминант қызметіндегі мүшелер, соның ішінде, әсіресе пысықтауыштан болған мүшелер хабардың темасы болатын орынды иеленеді деп есептейді [4, 112]. Бұл жерде де осы пікірдің қазақ тіліне жат емес екенін көруге болады. Себебі, бұл жердегі мекен пысықтауыш баяндауышқа тікелей қатысты болып тұрған жоқ. Оны мынадан байқауға болады: сөйлемді *Дастархан басында қалыпты* деп бастауышсыз құруға болмас еді де, оның есесіне *Дастархан басында жалғыз өзі* деген сөйлем түрінде де құруға әбден болар еді. Немесе *Жалғыз өзі дастархан басында* деп бас мүшелердің орнындарын ауыстыруға да болады. Өйткені, жатыс септігіндегі сөздің баяндауыш болуы – қазіргі тілімізде орныққан құбылыс. Сөйтіп, бұл пысықтауыштың детерминант мүше екендігінде дау жоқ.

Пысықтауыш мүшелер сөйлем ішінде бірнешеу болып та кездесе береді. Әрине, бұл да баяншы беретін хабар мазмұнына байланысты. мұндайда олардың біреуі, тіпті кейде екеуі де детерминант мүше қызметін атқарады. Сөйлем құрылымында бас мүшелерден басқа екі пысықтауыштың қатар келген түрін талдап көрейік: 1. *Сол күні Әкбар ауық-ауық ұйқысырап шықты (Көз)*. 2. *Қосөткелде Сәлиманың қызы екеуі қалай тату ойнаушы еді... (Б.Н.)*. 3. *Қыр басында Шынаркүл әлі тұр екен (Д.Д.)*. 4. *Кештетіп шаһарға жетті (Ж)*. Осы сөйлемдердің бәрінде де екі-екіден пысықтауыш бар. Олардың бірі сөйлемнің басында тема құрамында келсе, екіншілері рема құрамында баяндауышқа іргелес орналасып екпінге ие болған. Құрылымдық синтаксис өкілдері айтатындай, барлық сөйлем құрылымынан пысықтауыштарды шығарып тастағаннан сөйлемнің кіші құрылымына аса залал келе қоймайды.

Өйткені, бастауыш пен баяндауыш предикативтік қатынас құрап тұр деп есептеледі. Алайда, сөйлемнің мағыналық құрылымы, яғни коммуникативтік қызметі бұл тұрлаусыз пысықтауыш мүшелердің болуын қажет етеді. Дегенмен, олардың сөйлем ішіндегі басқа мүшелермен (баяндауышпен десе де болады) қатынасы және содан туатын сөйлем мағынасына әсері әр басқа болады. Мәселен, баяндауыштың алдындағы актуальданған пысықтауыштарға қарағанда, тема құрамындағы пысықтауыштардың екпіні әлсіз, сондықтан бұлар синтаксистік құрамға енбеуге бейім келеді. Сол себепті де ол мүшелерді баяндауышты емес, жалпы сөйлем семантикасын жайылмаландырып, сөйлемнің мағыналық құрылымы үшін маңызды міндет атқарып тұр деуге болады. Сырттай қарағанда, осы пысықтауыштардың орындарын ауыстыруға болатын тәрізді және олардың жайылмаландырушы қызметтері де өзгертін сияқты көрінеді. Бірақ, сөйлемдерді баяншының осылай құруының үлкен мәні бар. Мұнда ол сөздердің өзара және баяндауышпен мағыналық қатынастарын да, сол қатынастар арқылы қандай мазмұнды жеткізу қажеттігін де ескеріп отыр. Мысалы, алғашқы сөйлемде мезгіл және сын-қимыл пысықтауыштар бар. Осы сөйлемнің темасы құрамындағы мезгіл пысықтауышты баяндауыштың алдына әкеліп, *Әкбар ауық-ауық сол күні ұйқысырап шықты* деп құруға болмас еді, өйткені баяншы беретін хабарда ұйқысырау әрекетінің әуелі мезгілі содан соң барып, сол мезгілге қатысты әрекеттің сипаты берілу мақсаты қойылған, екінші жағынан бұл пысықтауыштардың орнын ауыстыру сөйлем құрылымында да стильдік олқылық туғызатыны аңғарылады. Сол себепті баяндауыш әуелі мезгіл атауымен, содан кейін сипат атауымен байланысады. Осы кезде сипат атауы (ауық-ауық) рема құрамына енеді де, әрі баяндауышты, әрі сол арқылы сөйлем мағынасын жайылмаландырушы әмбебап мүшеге айналады.

Бұл сөйлемді *Әкбар сол күні / ауық-ауық ұйқысырап шықты* күйінде де құруға болады. Бірақ, мезгіл атауы бәрібір тема құрамында қалады да, баяндауышпен алшақ байланысады. Осыған байланысты мезгіл пысықтауыш сөйлем мағынасы үшін детерминант мүше қызметінде қала береді.

Екінші сөйлемнің құрамына мекен пысықтауыш пен сын-қимыл пысықтауыш енген. Мұнда да мекен пысықтауыш сөйлемнің тема бөлігінде орналасқан, сондықтан детерминант мүше қызметінде. Ал пысықтауыш қызметіндегі сын есім қимылдың сипатын білдіретіндіктен,

баяндауышпен қабыса байланысып, екпінге ие болу арқылы әмбебап мүшеге айналған. Бұл екеуінің де орнын ауыстыруға болмайды. Мекен пысықтауышты баяндауышқа жақын орналастыру поэзияда болмаса, прозада тіпті мүмкін емес (*Сәлиманың қызы екеуі қалай тату Қосөткелде ойнаушы еді...*).

Үшінші сөйлемдегі мезгіл пысықтауышты (*әлі*) сөйлем басындағы мекен пысықтауыштың (*қыр басында*) орнына әкелу мүмкіндігі жоқ, бірақ бастауыштан кейін орналастырғаннан сөйлем мазмұнына нұқсан келмейді. Осындай жағдайда екі пысықтауыштың орындарын ауыстыра беруге болады: *Шынаркүл қыр басында әлі тұр екен // Шынаркүл әлі қыр басында тұр екен*. Бірақ, мұнда сөйлемнің тема-ремалық қатынасында өзгеріс болады: *Шынаркүл қыр басында / әлі тұр екен // Шынаркүл / әлі қыр басында тұр екен*. Алғашқы вариантында мекен пысықтауыш тема құрамында, сондықтан ол детерминант мүше бола алады. Ал, соңғысында екі пысықтауыш та рема құрамында, сондықтан екеуі де баяндауышпен синтаксистік жағынан да, мағыналық жағынан да байланысты болады. Әйтседе, осы екі вариантта да мезгіл үстеуі екпінге ие болып тұрғаны айқын. Оның мынадай себептері бар деп ойлаймыз: бірінші варианттағы мезгіл үстеуінің екпінге ие болуы түсінікті – ол баяндауыштың алдынан іргелес келіп тұр; екінші вариантта да екпінге ие болуының себебі одан кейінгі жатыс жалғаулы мекен пысықтауыштың баяндауыш болуға бейім екендігінен (Мысалы, *Шынаркүл әлі қыр басында*) болса керек. Сондықтанда осы мекен пысықтауыш баяндауышпен бір ырғақта айтылады да, мезгіл пысықтауыш екпінге ие болып, барлығы тема құрамына енеді. Бірақ баяншы үшін ең маңыздысы субъектінің белгілі бір орында тұруы емес, оның ұзақ уақыт бойы тұрғандығы. Сондықтан баяншы бұл мүшені детерминант мүше ретінде баяндауыштан мүлде алшақ орналастырады.

Бұл үш сөйлемнен бір байқағанымыз – баяндауышпен қабыса байланысқан сөздерден жасалған пысықтауыштар септік жалғаулы сөздерден жасалған пысықтауыштармен қатар келгенде соңғысы детерминанттық қызмет атқаруға бейім болады. Өйткені, бұл пысықтауыштар алдыңғылармен орын ауысып, баяндауышпен іргелес тіркесе алмайды. Мұның өзі баяншының хабарға артар мазмұнына байланысты болады.

Төртінші сөйлем құрылымдық жағынан үшінші сөйлемге ұқсас болып келеді. Алайда, бұл сөйлемнің де өзіндік ерекшелігі бар. Мұнда

баяншы мекен пысықтауышқа қабылдаушы назарын аудару мақсатында оны (*шаһарға*) баяндауыштың алдына әдейі орналастырады. Оған көсемшеден болған мезгіл пысықтауыш (кештетіп) мүмкіндік береді. Тіпті, осы екі пысықтауыштың орын ауыстырғанынан сөйлем мағынасына еш нұқсан да келмейді (*Кештетіп шаһарға жетті // Шаһарға кештетіп жетті*). Әйтсе де сөйлемнің баяншы құрған үлгісінде мезгіл пысықтауыш детерминант мүше қызметін атқарады. Ал мекен пысықтауыш баяндауыш үшін де (немесе іс-әрекеттің орындалуы үшін), жалпы сөйлемнің мағынасы үшін де (коммуникативтік құрылымы үшін) өте қажет екені анық байқалады. Оны осы екі пысықтауышты сөйлем құрамынан кезек-кезек шығарып байқауға болады. Мысалы, (*Ол шаһарға жетті* десек, субъектінің қозғалысы (жету) белгілі бір мекенге бағытталғаны айқын, яғни етістік мағынасы мекендік мағынадағы сөздің болуын қажет етеді, осыдан да сөйлем толық мағыналы құрылымда деп есептеледі. Ал, (*Ол кештетіп жетті* дегенде, жету әрекетінің орындалуы үшін қажетті мекен (бағыт) мағынасындағы сөз болмағандықтан, сөйлем құрылымы мағыналық жағынан олқы екені айқын. Сондықтан, мезгіл пысықтауыш баяншы тарапынан тек сөйлем мазмұнын мезгілдік жағынан кеңейту үшін ғана ендірілген болады.

Бесінші сөйлемде (*Сен Алматыға / ойнауға келген жоқсың, оқып білім алуға келдің (F.Мүс.)*) мекен пысықтауыш пен мақсат пысықтауыш қатар келген. Бірақ мекен пысықтауыш тема құрамында да, мақсат пысықтауыш рема құрамында. Сондықтан баяншы үшін де, қабылдаушы үшін де субъектінің қайда келгені емес, не үшін, не мақсатпен келгені маңызды көрінеді. Сондықтан мекен пысықтауышты детерминант ретінде сөйлемнің мазмұнын ғана жайылмаландырушы мүше деп тану қажет.

Ал, алтыншы сөйлемде (*Қуанғаннан Қарекен орнынан қозғалмай қалыпты (F.Мүс.)*) себеп пысықтауыш тема құрамында келген де, мекен пысықтауыш рема құрамында баяндауышпен іргелес келген. Сондықтан, мұнда мекен пысықтауыш әмбебап мүше қызметін атқарып тұр да, себеп пысықтауыш детерминант мүше қызметін атқарып тұр.

Сөйлем барлық уақытта тек осындай қарапайым құрылымда бола бермейді. Сөйлесім кезіндегі берілетін хабардың барынша толық әрі түсінікті болуы үшін сөйлем құрылымына тұрлаусыз мүшелер молырақ араласады. Хабардың тема және рема бөліктерінде тұрлаусыз мүшелердің көбірек және жүйелі қатысуы

берілетін сөйлемді синтаксистік те, мағыналық та құрылымдарын кеңейте әрі күрделендіре түседі. Сөйлемнің күрделене түсуі, бір жағынан баяншының танымдық деңгейімен және соған сай өз ойын жеткізе білуі үшін тілдік бірліктерді қалай пайдалана алуымен байланысты болса, екінші жағынан, баяншы осы сөйлемді қабылдаушының да танымдық деңгейін есепке алуы тиіс. Сондықтан да тұрлаусыз мүшелердің сөйлем құрылымына қатысы мен құрамы да алуан түрлі болады. Мысалы: *Түске таман үйге имене басып бір топ аппарат қызметкерлері келді (Т.Ш.)*. Бұл сөйлемнің құрамындағы қарамен терілген тіркестер олардың баяншы белгілеген семантикалық құрылымдарының тема-ремалық қатынастағы негіздері. Ал қалған мүшелер сөйлемнің мағыналық құрылымын жайылмаландыру мақсатында қосылған детерминант мүшелер. Сонда осы сөйлемдердің құрамындағы тұрлаусыз мүшелердің қайсыбірі сөйлемнің негізгі бөлігінде болса, қайсыбірі детерминант мүшелер екені байқалады. Олардың басым көпшілігі пысықтауыш мүшелер екенін көреміз. Сонда сөйлемнің негізгі мағыналық құрамына енген қандай тұрлаусыздар деген сұрақ туады және осы тұрлаусыз мүшелер сөйлемнің семантикасына қалай әсер етеді. Ол үшін сөйлемді талдап көрейік.

Бұл сөйлемнің кіші құрылымдық түзілісі: *Үйге / аппарат қызметкерлері келді*. Тема – *үйге*, рема – *аппарат қызметкерлері келді*. Егер құрылымдық синтаксис өкілдерінің пікірін негізге алсақ, онда *аппарат қызметкерлері келді* сөйлемнің кіші құрылымдық үлгісі деп есептелер еді. Біздіңше, бұлай етсек, субъектінің қозғалыс қимылының бағытталған орны белгісіз болады. Коммуникативтік құрылым тұрғысынан сөйлемнің кіші құрылымдық үлгісінің өзі мағыналық толымдылықта болу керек. Сондықтан сөйлем семантикасы *үйге* сөзінің болуын қажет етеді. Сонымен, бұл сөз баяншы хабарында тема орнына орналасады. Өйткені, баяншы кімдердің үйге келгендігін емес, үйге кімдердің келгендігін білдіргісі келеді. Сөйтіп, автордың ойындағы хабар мазмұны (пікір) – *белгілі бір мекенге бағытталған субъектілер қозғалысын білдіру* семантикасы *мекен пысықтауыш – бастауыш – баяндауыш* тілдік

бірліктерінің тіркесімен беріледі. Ал осы сөйлем құрамына баяншы тарапынан ендірілген мезгіл пысықтауыш (түске таман) осы семантиканы мезгілдік жағынан, сын-қимыл пысықтауыш (имене басып) – қандай сипатта болғаны жағынан жайылмаландырып, толықтырып тұрса, ал анықтауыш (бір топ) субъектіні сандық жағынан анықтау арқылы сөйлемнің мағыналық жағынан тыңдаушыға барынша толық, анық, түсінікті жеткізілуіне қызмет атқарып тұр. Бұл жерде анықтауыш (бір топ) бастауышпен қабыса байланысуына сай әмбебап мүше қызметін атқаруына да болар еді, бірақ субъектінің көптік тұлға арқылы жасалған мағынасы бұл сөздің детерминант қызметінде қолданылуына мүмкіндік берген.

Сонымен, сөйлемнің синтаксистік құрылымындағы тұрлаусыз мүшелердің (оның ішінде пысықтауыштың да) рөлі тек бас мүшелердің мағынасын толықтырумен, соны анықтаумен ғана шектелмейді. Олар сөйлемнің баяншының мақсатына сай қабылдаушыға мағыналы да мазмұнды, толық та мәнді хабар жеткізуде зор қызмет атқарады. Сөйлем құрылымындағы пысықтауыш мүшелер де басқа тұрлаусыз мүшелер тәрізді сөйлемді мағыналық жағынан болсын, синтаксистік құрылымы жағынан болсын жайылмаландыруға белсене қатысады. Мұнда олар сөйлемнің коммуникативтік ерекшеліктеріне сай және соған байланысты баяншының сөйлесім мазмұнына салар салмағы негізінде түрлі позицияда келіп, детерминант немесе әмбебап мүшелер қызметінде жұмсалады.

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992.

2. Шведова Н.Ю. Детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения // Вопросы языкознания. 1964. № 6.

3. Бектаева Ш.. Қазіргі қазақ тіліндегі тұрлаусыз мүшелердің орналасу тәртібі. – Алматы, 1970.

4. Бабайцева В.В. Система членов предложения в современном русском языке. – Москва, 1989.

В статье рассматривается роль обстоятельств как распространителей семантической структуры предложения.

The article is consider the role of circumstances as spreader of semantic structure of the sentence.